

Llys a Llan

*Colofn sy'n crwydro ar hyd
meysydd llên, crefydd a hanes
yng Nghaerdydd a'r Fro*

Yr Athro E. Wyn James

Bwrlwm yn y Barri: D. Arthen Evans ym Mhwerdy'r Gymraeg (Rhan 5)

Byddai'n bosibl llunio cyfres hir o erthyglau am bobl a fu'n byw yn y Barri dros y cenedlaethau a gyfrannodd yn sylweddol mewn gwahanol ffyrdd i'r bywyd Cymraeg a Chymreig.

I nodi un enghraifft yn unig o'r cyfnod cyn y twf mawr yn hanes y dref yn sgil agor y dociau yno yn niwedd y 19eg ganrif, dyna'r emynydd mawr o'r 18fed ganrif, Dafydd William – awdur emynau megis 'Hosanna! Haleliwia! fe anwyd Brawd i ni', 'O! Dduw, rho im dy Ysbyrd, dy Ysbyrd ddaw â gwres' ac 'Yn y dyfroedd mawr a'r tonnau'. Symudodd i Fro Morgannwg tua 1777 a dod yn un o brif arweinwyr yr achos Bedyddiedig arloesol a sefydlwyd yng nghyffiniau Llanbedr-y-fro yr adeg honno, sef eglwys Croes-y-parc (mam-eglwys y Tabernacl ar yr Ais yng Nghaerdydd). Bu Dafydd William yn bur wan ei iechyd am ryw flwyddyn cyn iddo farw. Cafodd ymgeledd yn y cyfnod hwnnw gan rai o aelodau'r eglwys yng Nghroes-y-parc a drigai yn hen ffermdy'r Holltwn (a safai nid nepell o swyddfeydd presennol Cyngor Bro Morgannwg ym mhen gorllewinol Holton Road yn y Barri). Roedd y ffermdy hwnnw'n orsaf bregethu ar gyfer y Bedyddwyr, ac yno y bu Dafydd William farw yn niwedd Hydref neu ddechrau Tachwedd 1794.

Affraid dweud fod nifer o bobl y Barri yn ein dyddiau ninnau yn enwau cyfarwydd yn genedlaethol am eu cyfraniad i'r diwylliant Cymraeg ac i fywyd Cymru, ond fel rwyf wedi awgrymu eisoes yn y gyfres bresennol o erthyglau am y dref, roedd cyfraniad y Barri i'r gwaith o hyrwyddo'r Gymraeg a hunaniaeth Gymreig yn arbennig o nodedig yn y cyfnod o fwrwm economaidd a chymdeithasol a'i nodweddiadau yn negawdau cyntaf yr 20fed ganrif.

Un enghraifft o hynny yw ymwneud allweddol nifer o drigolion y Barri â'r *Welsh Outlook* ym mlynnyddoedd cynnar y misolyn hwnnw. Lanswyd *The Welsh Outlook* yn 1914. Un o drigolion y Barri ar y pryd, Dr Thomas Jones – brodor o Rymni a fyddai'n dod yn was sifil hynod ddylanwadol maes o law – oedd golygydd cyntaf y cylchgrawn, ac roedd dau o drigolion eraill y Barri ymhlith aelodau cynnar y bwrdd golygyddol, sef Edgar Jones, prifathro Ysgol Sir y Barri (a thad y newyddiadurwr Gareth Jones, a ddatgelodd i'r byd y newyn enbyd yn Wcraïn yn nechrau'r 1930au), ac R. Silyn Roberts, sydd fwyaf adnabyddus, ynghyd â'i wraig Mary, am eu cyfraniad enfawr i ddatblygiad addysg oedolion yng Nghymru. Rhoddwyd peth sylw i Thomas Jones ac Edgar Jones yn ein herthygl ddiwethaf, ac er inni sôn rywfaint hefyd am Silyn Roberts, mae'n werth oedi ychydig ragor yn ei gwmi ef.

Brodor o Ddyffryn Nantlle yn sir Gaernarfon oedd Robert Silyn Roberts (1871–1930). Aeth i'r chwarel yn

14 oed, ond ailgydiodd yn ei addysg ffurfiol yn 19 oed, gan raddio'n BA o Goleg Bangor yn 1899 ac yn MA yn 1901. Erbyn hynny roedd wedi dechrau dod i'r amlwg yn genedlaethol fel bardd, yn un o'r to o feirdd ifainc a ddaeth dan ddylanwad yr adfywiad rhamantaidd a brofodd y diwylliant Cymraeg yn niwedd y 19eg ganrif a dechrau'r 20fed. Cyhoeddodd gyfrol o gerddi o'r enw *Telynegion* ar y cyd ag W. J. Gruffydd yn 1900, ac yn 1902 enillodd Goron yr Eisteddfod Genedlaethol am ei bryddest 'Trystan ac Esyllt' – yn yr un Eisteddfod ag yr enillodd T. Gwynn Jones y Gadair am ei awdl 'Ymadawiad Arthur'.

Aeth Silyn yn weinidog i eglwys y Methodistiaid Calфинаidd Cymreig yn Lewisham, Llundain, yn 1901, gan symud oddi yno i fod yn weinidog yn Nhanygrisiau, Blaenau Ffestiniog, yn 1905. Yna, yn niwedd 1912, daeth yn Ysgrifennydd cyntaf y Bwrdd Penodiadau a grëwyd gan Brifysgol Cymru i gynorthwyo myfyrwyr i gael gwaith wedi iddynt orffen eu cwrs colegol. Yng Nghofrestrfa'r Brifysgol yng Nghaerdydd yr oedd swyddfa Silyn, ond yn Ionawr 1913 symudodd ef a'i deulu i fyw i 44 Romilly Road yn y Barri, yn agos i'w gyfaill, Dr Thomas Jones, a oedd yntau'n gweithio yng Nghaerdydd ond yn byw yn y Barri. Ac fe fu Silyn yn gyfrifol am ddenu nifer o bobl amlwg yn y bywyd Cymraeg i fyw i'r Barri, nid lleiaf (fel y soniwyd yn ein herthygl ddiwethaf) ei gyfaill mynwesol, y bardd mawr rhamantaidd R. Williams Parry, y cyhoeddwyd nifer o'i gerddi yn y *Welsh Outlook*, gan gynnwys ei englynion enwog er cof am Hedd Wyn.

Dyma ddisgrifiad Williams Parry o Silyn y tro cyntaf iddo ei weld, a Silyn ar y pryd yn bregethwr ifanc ar brawf: 'wyneb gwelw, meddylgar, dan lwyn o wallt cringoch, cyrllog, corff bregus ddigon, ac ychydig gamystum ar un o'i ysgwyddau, effaith cic a gafodd gan gaseg pan oedd yn fachgen bach; ei wisg fel ei feddwl, o doriad a deunydd hytrach yn anghyffredin'. Ac wedi iddynt ddod yn gymdogion yn y Barri ym mis Medi 1913, dywed Williams Parry y byddai 'yn ei weld o leiaf deirgwaith yr wythnos. Ar ôl swper y byddai hynny ar ddyddiau gwaith, ond ar y Sul yn y prynhawn.' Ac er na fyddai Silyn bob amser 'yn ei lawm hwyliu ar ôl diwrnod caled o waith yng Nghaerdydd ac i fyny ac i lawr y cymoedd mewn ymchwil am waith i fyfyrwyr', byddai bob amser yn bywiogi trwyddo wrth i Williams Parry sôn am eu dyddiau bore oes yn Nyffryn Nantlle.

Roedd Silyn a Williams Parry yn aelodau o'r dosbarth dysgu canu penillion a gynhaliodd y datgeiniad poblogaidd J. E. Jones ('Iorwerth Twrog'; 1886–1934) yn y Barri yn nhymor gaeaf 1913, pan oedd J. E. Jones yn athro ysgol yn Llanilltud Faerdref. Roedd Mary, gwraig Silyn, hefyd yn aelod o'r dosbarth hwnnw. Fel Silyn, roedd ganddi ddiddordeb byw mewn canu gwerin ac roedd hefyd yn delynores, a'i thelyn yn un a fu'n eiddo i'r nofelydd Gwyneth Vaughan o'i

blaen. Ceir sawl adroddiad papur newydd yn 1914 am Mary Silyn yn rhoi anerchiadau am ganu gwerin i gyfarfodydd plant dan nawdd Cymrodorion y Barri ac eraill, gan gynnwys canu iddynt ar y delyn.

Yn un o'r anerchiadau hynny, pwysleisiodd Mary Silyn y cam mawr a wnâi rheini Cymraeg wrth beidio â throsglwyddo'r iaith i'w plant: 'Dywedid wrthi pan y daeth i fyw i'r *Barri* yr anghofid y Gymraeg cyn pen ychydig amser gan ei dau fachgen, ond "cyhyd ag y bydd cartref ganddynt," meddai, "ni fydd dim petrusder ynghylch eu hiaith." Fel ei gŵr, roedd Mary Silyn ar dân dros Gymru a'r Gymraeg, fel y gwelwn o'r disgrifiad hwn ohoni pan roddodd anerchiad i Gymrodorion Margam a Dyffryn Afan yn 1916 ar ysbryd y brenin Arthur yn cyfodi: 'Siaradai â fflam wladgar yn gloewi ei llygad.'

Glynn a Meilir oedd enwau dau fachgen Mary a Silyn Roberts, a ganed plentyn arall iddynt yn 1915, tra oeddynt yn byw yn y Barri, sef Rhiannon ('Nanw') – un a fu am gyfnod yn yr 1960au a'r 1970au yn ysgrifenyddes yn Adran y Gymraeg yn y Brifysgol yng Nghaerdydd. Roedd hi'n bresennol ym mhrottest enwog aelodau o Gymdeithas yr Iaith ar Bont Trefechan yn Aberystwyth ar 2 Chwefror 1963, ac meddai Dr John Davies mewn erthygl yn 2012, 'That [protest] produced some dramatic pictures, especially that of Rhiannon Silyn Roberts knocked out by a car driver and lying supine in the snow.'

Yn Chwefror 1916, penodwyd Mary Silyn gan y Bwrdd Masnach yn Drefnydd Gwasanaeth Merched ar y Tir yng Nghymru, ac yn sgil hynny symudodd hi a'r plant i fyw i Lanrhychwyn yn Nyffryn Conwy; ac o hynny nes penodi Silyn yn ddarlithydd dosbarthiadau

allanol yng Ngholeg Bangor yn 1922, rhannai Silyn a Mary eu hamser yn ôl y galw rhwng Lanrhychwyn a Romilly Road yn y Barri.

Mary Silyn Roberts
(1877-1972)

Roedd gan Silyn orwelion rhyngwladol eang iawn. Yn y cofnod amdano yn *Who's Who in Wales* (1921), dywedir o dan 'relaxations and hobbies': 'Travelling and Cycling; has travelled in most European countries, and knows Canada and the United States well.' Roedd Silyn yn Sosialydd brwd, ac roedd wrth ei fodd pan gododd y cyfle yn haf 1930 iddo ymweld â Rwsia. Trwy gyd-ddigwyddiad, yn ystod yr ymweliad hwnnw bu Silyn yn Wcráin ym mis Mehefin, ychydig wythnosau cyn ymweliad cyntaf Gareth Jones – mab Edgar Jones, hen gyfaill Silyn yn y Barri – â'r wlad honno yn rhinwedd ei swydd fel ymgynghorydd materion tramor i Lloyd George (er bod profiad y ddau o Wcráin yn wahanol iawn, a Silyn yn

dweud wrth ei wraig mewn llythyr o Kyiv fod 'yma gyflawnder dihybydd o fwyd a diod, lluniaeth a llawenydd', tra mai'r cyfan y gallai Gareth Jones ei gael i'w fwyta adeg ei ymweliad â Donetsk yng nghanol Awst 1930 oedd rhôl o fara). Ond ar y fordaith yn ôl i Brydain, cafodd Silyn ei bigo gan fogsitos, a bu farw o effeithiau hynny ar 15 Awst 1930, yn 59 oed.

Silyn oedd cadeirydd Pwyllgor Llên Eisteddfod Genedlaethol y Barri yn 1920, ac yn yr Eisteddfod honno y cafwyd Pabell Llen am y tro cyntaf a chystadleuaeth gwneud 'englyn ffraeth'. Ond yr un a fu'n fwyaf cyfrifol am ddenu'r Eisteddfod Genedlaethol i'r Barri, ac a fu'n Ysgrifennydd Cyffredinol yr Eisteddfod honno, oedd D. Arthen Evans – a dyma ni yn ôl unwaith eto gydag Arthen ...

(I'w barhau)